

KASTEELKATERN

Maart 2010 ■ jaargang 12 ■ nummer 28



COLOFON

Kasteelkatern is een uitgave van de Nederlandse Kastelenstichting en verschijnt 4 keer per jaar.

Redactieadres Kasteelkatern
Nederlandse Kastelenstichting
Markt 24
3961 BC Wijk bij Duurstede
T 0343-578995
F 0343-591403
E info@kastelen.nl
I www.kastelen.nl

Eindredacteur
drs. F. Vogelzang

Redactie
mevr. drs. J.M.M. Wielinga
mevr. drs. L.D. Wessels

Aan dit nummer werkten verder mee
mevr. M. Verhoeckx BA
mevr. M. Vrancken MA
drs. C. van der Peet

Omslag: Huis te Vliet, 1740.
Prent van Jan de Beijer (ROC 581).
Bron: Koninklijk Huisarchief, MCS/820.

Ontwerp: Nika Grafische Vormgeving
Vormgeving: Alphons te Beek

Druk: GVO grafisch bedrijf B.V.
Ponsen & Looijen te Ede
Oplage 2000

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn.

Kasteelkatern is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting.

U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

De uiterste datum voor het opleveren van kopij voor het volgende nummer is: 15 maart 2010.

De volgende uitgave van Kasteelkatern verschijnt in mei 2010.

VAN DE REDACTIE

De economische crisis brengt niet alleen maar ellende. De Nederlandse Kastelenstichting merkt het uiteraard wel, vooral bij de zoektocht naar financiële ondersteuning. Veel van onze publicaties en andere projecten zijn afhankelijk van subsidiegevers en de fondsenwerving is een stuk lastiger geworden. Gelukkig is het voor Eyckenstein gelukt. Dit volgende deel in onze reeks Nederlandse Kastelen zal zeer binnenkort verschijnen, slechts iets later dan verwacht. Er wordt hard gewerkt aan vervolgdelen, maar daarbij lopen we telkens aan tegen sponsors, die van goede wil zijn, doch minder te besteden hebben dan voorheen.

De keerzijde is dat juist die economische tegenwind er voor zorgt, dat grootse bouwplannen en ingrijpende infrastructuurele ontwikkelingen in de ijskast worden gezet. Dat veroorzaakt niet alleen dat megaprojecten als de Utrechtse Belle van Zuylentoren worden afgeblazen, maar ook dat bedreigende nieuwbouwplannen van de baan zijn en dat kastelen, buitenplaatsen en hun biotopen even een adempauze krijgen.

Dat bedreigingen van kastelen zeker niet denkbeeldig zijn, blijkt wel uit dit nummer van Kasteelkatern. Marloes Vrancken deed uitgebreid onderzoek naar de ontwikkelingen rond kloosterkastelen. Vanaf de negentiende eeuw zijn nogal wat kastelen

door kloosterorden in gebruik genomen. Die kastelen komen nu leeg te staan en zijn een gewild object voor projectontwikkelaars. Omdat meestal het totale kloostercomplex te groot is voor hergebruik, worden delen afgebroken of ingrijpend verbouwd. Dat tast de 'biografie' van het gebouw behoorlijk aan.

Hergebruik, vanuit de beste bedoelingen, roept sowieso veel discussie op. Hoe dient men om te gaan met historische gebouwen? Wat moet er bewaard blijven? Ook in Engeland, waar vaak met enige jaloezie naar gekeken wordt, zijn de meningen verdeeld, zo blijkt uit de impressie van de summerschool Attingham 2009. Het gebouw in een specifieke staat terugbrengen, of juist de laatste toestand in stand houden, de meningen lopen ver uiteen. En niet alleen het gebouw zelf wordt bedreigd. De casestudie over Arcen laat zien dat zelfs als het kasteel an sich beschermd is en een geschikt hergebruik kent, plannen in de nabije omgeving de hele uitstraling en sfeer van het historische gebouw kunnen aantasten. We kunnen het niet vaak genoeg herhalen: het is niet voldoende het gebouw zelf te beschermen. Als de omgeving, die een integraal onderdeel uitmaakt van het monument en zijn verleden, niet eveneens in stand worden gehouden, dan gaan fundamentele waarden verloren. De beleving verdwijnt, het object is letterlijk en figuurlijk niet meer te plaatsen, betekenisloos geworden. Hopelijk leidt de adempauze die zo ontstaat, tot bezinning en een verantwoord omgaan met ons cultureel erfgoed.

ESTAFETTECOLUMN

Integraliteit? Aan de slag!

Historische landschappen, gebouwd erfgoed als kastelen en buitenplaatsen, historische interieurensembles: eerdere auteurs van deze estafettecolumn hebben er uitgebreid aandacht aan besteed. Waarbij goed te bespeuren valt dat er bij de zorg voor monumenten door het beroepsveld

meer en meer om een 'integrale aanpak' wordt gevraagd.

In de recent door het Ministerie van OCW ingezette Modernisering Monumentenzorg (MoMo) is een van de uitgangspunten bijvoorbeeld dat de ruimtelijke context van monumenten een veel belangrijkere rol moet gaan spelen dan voorheen. Immers: het is vaak onmogelijk (of

zelfs onzinnig) om een 'los' monument tot in de puntjes te gaan restaureren, koesteren, herbestemmen zonder zijn samenhang in ruimtelijke zin in acht te nemen. Of het nu om een woonhuis in een compact bebouwde oude binnenstad gaat, een Wederopbouwschool in een luchtige buitenwijk, een grafheuvel in een natuurgebied of een kasteel met dienstgebouwen op een buitenplaats.

Maar al te vaak zien we dat object en context van elkaar los geraakt zijn of dreigen te raken. Met verlies van betekenis, in (cultuur)historische, architectonische dan wel stedenbouwkundige / landschappelijke zin.

Als het om de context gaat, is er ook een andere zaak die veel aandacht vraagt: de relatie monument en historische inventaris. Charlotte van Rappard-Boon wees enkele columns terug terecht op het feit dat Nederland hierbij nog een achterblijver is in internationaal perspectief. Hopelijk wordt het samengaan van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed met het Instituut Collectie Nederland een goede impuls voor nieuwe wegen.

Recent wees Jan Altenburg, die zich als Rijksgebouwendienst-directeur inzet voor de toekomst van Paleis Soestdijk, in deze column nog eens op het grote belang van zaken als archeologisch, tuinhistorisch, bouwhistorisch en aanverwant onderzoek om vóóraf tot afwegingen te komen bij het zoeken naar oplossingen voor de toekomst van cultuurhistorisch waardevolle complexen en gebouwen. Wensen van gebruikers, een integraal wensenpakket vanuit een functioneel programma van eisen, planologie, ecologie, cultuurhistorie, enzovoort enzovoort.

Wat echter in de praktijk van de omgang met monumenten nog wel eens gemist wordt, zeker als het om het gebouwde monument gaat, is een inhoudelijk goed onderbouwd gezamenlijk optrekken van erfgoedzorgers en de architectonische discipline. De laatste jaren lijkt zelfs een zekere groei van wederzijds onbegrip te bespeuren. Gelukkig zijn er veel integere, succesvolle en prikkelende initiatieven om daar een eind aan te maken en doet het onderwijs ook goede stappen. Maar toch voelen velen binnen het veld dat het nog te vaak knarst tussen disciplines, vele vrome woorden in nota's en dergelijke ten spijt. Onnodig knarst lijkt me, want er wordt als het goed is voor dezelfde zaak gestreden. Vaak heeft het met onbegrip over elkaars vocabulaire te maken, vaak ook met het simpelweg ontbreken van kennis - zowel praktisch als theoretisch - van elkaars geleidelijk een beetje uit elkaar gegroeide maar zo samenhangende vakgebieden.

Moderne monumentenzorg moet meer dan nu een constructieve dialoog worden tussen contemporaine architectuur en traditionele erfgoedzorg. Waarbij de sleutel ligt bij de term 'zorg': daar ligt wederzijds respect en respect voor het onderwerp in besloten. En daar hoort gezamenlijke interesse voor het onderwerp bij - en de noodzaak elkaars terrein goed te kennen.

Aan de slag!!!

Corjan van der Peet
Adviseur monumenten in het
Atelier van de Rijksbouwmeester

advertentie



Liefde voor het vak, hart voor het monument

Ook voor advies voor uw onderhouds- en/of restauratieplan

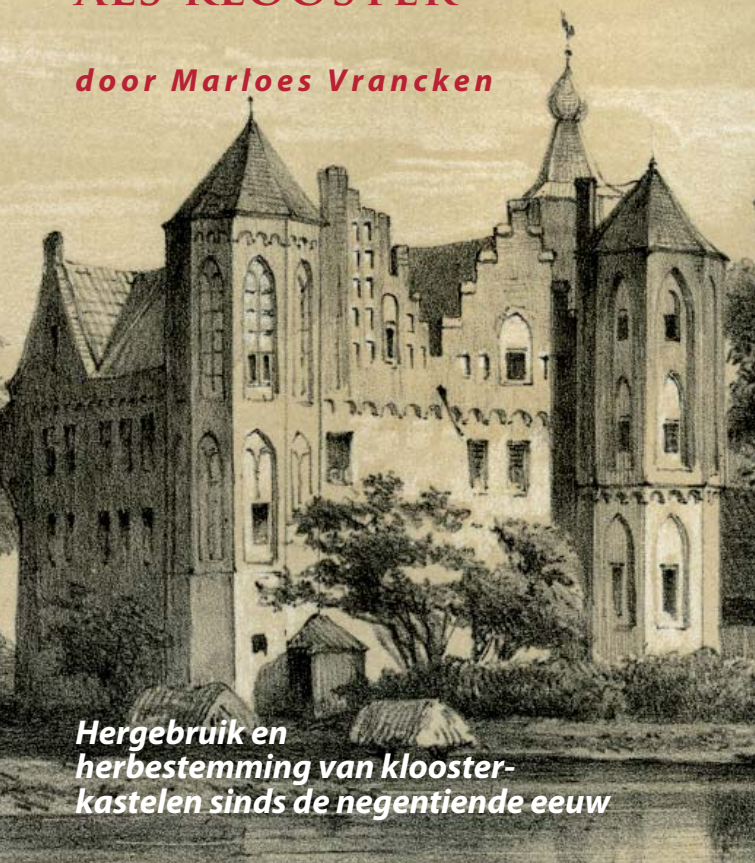


DE VRIES Anno 1879
Vakmanschap - passend bij uw wensen



EEN KASTEEL ALS KLOOSTER

door Marloes Vrancken



*Hergebruik en
herbestemming van klooster-
kastelen sinds de negentiende eeuw*

‘Een inventariserend onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van kasteelkloosters in de negentiende en twintigste eeuw en de actuele omgang met deze complexen’.

Aldus de toelichting in het rapport van de Nederlandse Kastelenstichting over kloosterkastelen in Noord-Brabant en Limburg, die door de leegloop bij kloosterorden ten prooi dreigen te vallen aan sloop, herbestemmingsprocessen dan wel nieuwbouw, vaak gepaard gaande met functieverandering. Ook het interieur wordt soms ingrijpend gewijzigd en gemoderniseerd.

Dit artikel is een beknopte weergave van dit rapport, dat via de NKS beschikbaar is.

Marloes Vrancken
heeft bij de NKS dit onderzoek uitgevoerd
in het kader van haar masterscriptie.

Hergebruik en herbestemming worden tegenwoordig beschouwd als dé manier om ons cultureel erfgoed op economisch rendabele wijze voor de toekomst te behouden. Van monumentale kerken tot afgedankte bollenschuren en van leegstaande fabrieksruimten tot voormalige molens: onder het mom van *behoud door vernieuwing* krijgen zij alle een nieuwe functie en zo een tweede, derde of zoveelste leven. In de meest succesvolle projecten zijn behoud en vernieuwing met elkaar in evenwicht zodat de monumentale waarden en architectonische kenmerken van een gebouw, zowel interieur als exterieur, ongeschonden en herkenbaar blijven. In de minder gunstige gevallen staat *herbestemming* echter gelijk aan vernieuwing die ten koste gaat van het *behoud* van (onderdelen van) ons cultuurhistorische erfgoed. Een herbestemming op maat, die in vorm en functie aansluit bij de kenmerken en eigenschappen van een monument, is dan ook belangrijk. Dit blijkt niet altijd eenvoudig. Onderzoek naar voorbeelden van hergebruik uit het verleden kunnen bijdragen aan een beter inzicht in de gevolgen van herbestemming op de lange termijn.

Religieuze hergebruik

Dat laatste is wat de Nederlandse Kastelenstichting (NKS) in gedachten had toen ze in 2008 opdracht gaf om onderzoek te verrichten naar het religieuze hergebruik van kastelen en buitenplaatsen in Noord-Brabant en Limburg. Uit een eerder opgestelde inventaris was gebleken dat in heel Nederland ruim 200 zogenaamde *kloosterkastelen* voorkomen; kastelen en buitenplaatsen die in de loop van hun geschiedenis een kloosterfunctie kregen en bewoond werden door een kloosterorde of congregatie. Het merendeel van deze gebouwen ligt in de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg en kreeg haar nieuwe religieuze functie tussen 1830 en 1950. Opdracht was om meer inzicht te krijgen in de historische ontwikkeling van deze kloosterkastelen en de gevolgen die het religieuze hergebruik heeft gehad voor de voormalige elitewoningen. Bovendien hebben sinds de jaren '60 veel van deze gebouwen, als gevolg van de ontkerkelijking, hun religieuze gebruik verloren. Ze kregen dus opnieuw te maken met herbestemming. Wat zijn de gevolgen van deze tweede herbestemming geweest voor de kloosterkastelen?

Een veilige haven

De ontwikkeling van de kloosterkastelen in de negentiende en twintigste eeuw hing samen met de hernieuwde vrijheid van het katholicisme en de daarmee gepaard gaande opbloei van het kloosterleven in Nederland. De versoepeling van de beperkende kloosterbesluiten onder Koning Willem II (1840-1849)



en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 lagen daaraan ten grondslag. In de negentiende eeuw werden verschillende nieuwe congregaties opgericht die onder andere actief waren binnen het katholiek onderwijs, de gezondheidszorg en de armen- en ouderenzorg. Naast dit groeiend aantal Nederlandse kloosterlingen vestigden zich in deze periode in Nederland, met name in het overwegend katholieke zuiden, ook veel Franse, Duitse en Belgische kloosterorden. Gevlucht voor de antiklerikale wetgeving in hun thuisland, in Duitsland bekend als de *Kulturkampf* van kanselier Otto von Bismarck (1871-1878), namen Franse en Duitse religieuzen hun toevlucht tot Nederland. De toestroom van Belgische kloosterorden kwam rond 1914 op gang, toen zij uitweken voor het geweld van de Eerste Wereldoorlog en de dienstplicht. Omdat Nederland destijds een relatief soepel vreemdelingenbeleid hanteerde, was ons land een geliefd toevluchtsoord. Met name in Brabant en Limburg werden deze religieuze asielzoekers hartelijk ontvangen in de bisdommen.

Het waren in het bijzonder de jonge Nederlandse congregaties en de buitenlandse kloosterorden die vervolgens onderdak vonden in kastelen en buitenhuizen. Zeker de, soms op de bonnefooi vertrokken, Duitse en Franse vluchtelingen hadden hier per direct onderdak nodig. Tijd om een klooster te bouwen was er niet. Bovendien was het niet altijd de intentie van deze religieuzen om hier voor altijd te blijven en een nieuw klooster te stichten, zodat ze in eerste instantie slechts op zoek waren naar een tijdelijk onderkomen. Dat von-



Linksboven: Kasteel Croy, deel van een lithografie van P.A. Schipperus, uit: J.Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, 1875.

Boven: De (Grote) Ruwenberg in 2008. Het oude neogotische kloostercomplex is verdwenen, het kasteel is nu volledig omringd door nieuwbouw.

Rechts: Ruwenberg, de internaat-slaapzaal 'der kleinsten'. Een interieur dat bij herbestemming moeilijk te handhaven is. Ansichtkaart.

den ze in kastelen en landhuizen, die op dat moment relatief op grote schaal beschikbaar waren. Deze werden aan de religieuzen verhuurd, ter beschikking gesteld of verkocht. Enkele vondsten in het archief van het bisdom Roermond doen vermoeden dat de vraag naar kastelen of buitenhuizen onder de eigenaren van zulke elitewoningen algemeen bekend was. Zo schreef de heer Ernest Heumackers op 31 juli 1903 in een brief aan de bisschop van Roermond: 'Vanwege de veelvuldige aanvraag van Franse kloosters om landgoederen, meen ik deze gelegenheid niet te mogen laten voorbijgaan om mijn buiten te koop aan te bieden.' Vervolgens gaf de heer Heumackers in zijn brief een beschrijving van zijn landhuis met het bedrag dat hij er voor wilde hebben.

Dat al die religieuzen juist kastelen en buitenhuizen betrokken, kan dus enerzijds verklaard worden door het simpele feit dat deze gebouwen beschikbaar waren voor nieuwe, niet-adellijke eigenaren en voor andere functies dan waarvoor ze tot dan toe hadden gediend. Daarnaast beschikten deze gebouwen met bijbehorende tuinen (en soms landerijen) over eigenschappen die aansloten bij de kenmerken van een klooster: een plek die onderdak moest bieden aan een groep bewoners, rustig gelegen, vaak afgezonderd en ommuurd, met veel ruimte, royale kamers en natuurlijk een tuin. Zelfs een kapel was soms al aanwezig. De bijgebouwen werden door de nieuwe kloosterbewoners vaak in gebruik genomen als werkplaats of ingericht als drukkerij of gastenverblijf. En de voormalige kasteelboerderij, ofwel kloosterboerderij, met bijbehorende landerijen zorgde ervoor dat de contemplatieve orden zelfvoorzienend waren. Bovendien werden de door de zusters en broeders betrokken kastelen en buitenplaatsen in de meeste gevallen niet slechts als klooster in gebruik genomen. Het kasteelgebouw huisvestte vaak ook nog een door de religieuzen bestierd seminarie, internaat, ziekenhuis, armenhuis of psychiatrische instelling.

Verbouwingen en aanpassingen

Op het moment dat een kloosterorde of congregatie haar intrek nam op een kasteel of buitenplaats, begon de ontwikkeling van dat gebouw tot kloosterkasteel.



Hoewel de intensiteit en omvang van de ingrepen die hiervoor nodig waren per kloosterkasteel verschilden, werd er uiteindelijk altijd wel iets gewijzigd, aangepast of bijgebouwd in en rond het oude monument. Bij kasteel Croy in Aarle-Rixtel bleven die ingrepen beperkt tot het interieur van het kasteel, waar de ruimtes een nieuwe indeling kregen en de oude kapel weer in gebruik werd genomen. Verder was er aan de buitenkant nauwelijks iets zichtbaar van de functieverandering. Tussen 1873 en 1976 was het een klooster en verzorgingstehuis voor ouderen en armen, onder leiding van de zusters van Liefde. Heel anders was dat bij kasteel De Grote Ruwenberg in Sint Michielsgestel, waar in de loop van de negentiende en twintigste eeuw een groot neogotisch internaatcomplex verrees rond het oude kasteeltje. Dit raakte hierdoor geheel ingekapseld en was nauwelijks nog als kasteel herkenbaar.

Een van de belangrijkste voorwaarden voor een religieus leven was natuurlijk de aanwezigheid van een kapel met sacristie voor de dagelijkse gebedsvieringen. Soms werd hiertoe een in onbruik geraakte slotkapel nieuw leven in geblazen, zoals in het geval van de kastelen Croy en Oud Bijsterveld. Bij afwezigheid van zo'n slotkapel werd vaak in een van de grotere zalen van het kasteel of de buitenplaats een kapel ingericht. En na verloop van tijd, wanneer het katholieke geloof bloeide en een kloosterorde in omvang toenam, werd door de kloosterbewoners vaak een nieuwe en grotere kapel gebouwd, pal naast het kasteel of de buitenplaats. Dat daarbij nauwelijks rekening werd gehouden met de inbreuk van dergelijke nieuwbouw op de schoonheid en het karakter van de oorspronkelijke kasteelbouw en de bijbehorende tuinaanleg, blijkt wel uit de kloosterkastelen Gemert en Sint Catharinadal (kasteel De Blauwe Camer). Voor de aanleg in 1935 van de ongunstig gesitueerde kapel bij kasteel Gemert, onmiddellijk voor het U-vormige kasteel, moest zelfs de binnengracht worden gedempt. Ook de neogotische kerk die in 1905 naast kloosterkasteel Sint Catharinadal werd gebouwd, getuigt van weinig gevoel voor proporties. Deze werd



in de jaren '60 vervangen door een kapel die wat betreft architectuur en omvang minder nadrukkelijk aanwezig is.

Het dempen van grachten om uitbreiding van zo'n kloostercomplex mogelijk te maken was een veelvoorkomend verschijnsel. Bij kloosterkasteel De Oude Munt in het Limburgse Tegelen werd daarmee begonnen toen in 1900 een kloostermuur rond het omgrachte terrein van de voormalige buitenplaats werd aangelegd. Hiervoor moesten de grachten worden versmald. Vanaf 1925 werden de grachten langzaam gedempt, totdat ze in 1948 geheel verdwenen waren. Dit dempen van grachten, het aanleggen van kloostertuinen en het optrekken van nieuwbouw had natuurlijk een verstoringende werking op het kasteelterrein en op de historische tuinaanleg van een buitenplaats.

Het interieur

Ook het kasteelinterieur en de prachtige interieurs van de getransformeerde buitenhuizen werden voor het nieuwe religieuze gebruik aangepast. Een van de bekende Nederlandse kastelen, dat in 1945 in gebruik werd genomen als klooster, is het in Gelderland gelegen Slangenburgh. Dit kasteel werd in 1945 door de Nederlandse overheid geconfisqueerd, omdat de eigenaar een Duitser was. De waarde werd toen op bijna 2 miljoen gulden geschat. Tussen 1945 en 1952 werd het bewoond door Benedictijnen die hier tijdelijk hun



Boven: Kasteel Gemert. Ansichtkaart.

Linksonder: Kasteel Gemert fungeerde indertijd als priesterseminarie van de Paters van de Heilige Geest. Collectie Spaarnestad, 1939.

Rechtsonder: Kasteel De Blauwe Camer herbergt al vele eeuwen klooster St. Catharinadal. Op deze foto uit 1905 is rechts ook de groots neergezette neogotische kapel te zien, die in 1964 vervangen is door een wat bescheidener kloosterkapel.

Rechtsboven: Een recente foto van Kasteel De Oude Munt in Tegelen, waarin de Priorij 'Nazareth' is gevestigd. Bron: Google Earth (user: Spekberg Steijl).

klooster onderbrachten terwijl in de nabijheid van het kasteel door de broeders een nieuw kloostergebouw werd opgetrokken. Om het kasteel voor deze tijdelijke kloosterfunctie geschikt te maken, werd in de grote zaal van het kasteel een kapel ingericht, werd de Dido-kamer (grote eetzaal) in gebruik genomen als sacristie en werd in de jachtkamer de refter ondergebracht. Het is maar moeilijk voor te stellen dat het interieur van Slangenburg, dat rijkelijk is gedecoreerd met luxueuze wand- en plafondschilderingen van mythologische allegorieën (met veel naakt), het decor vormde voor een sober en ascetisch kloosterleven. Na voltooiing van het kloostergebouw werd dit kasteel door de Benedictijnen in gebruik genomen als gastenverblijf.

Het kwam vaak voor dat de nieuwe religieuze bewoners de aanwezige interieurs van kasteel of buitenplaats te uitbundig en luxueus vonden. Om die reden werd zo'n historisch interieur nogal eens verbouwd en aangepast tot een soberder kloosterinterieur. Zo werden de achttiende-eeuwse plafond- en muurschilderingen in kasteel Wijndrade in Limburg weggewerkt onder een laag witte pleister en werd het decoratieve twintigste-eeuwse interieur van buitenplaats Eckart in Brabant, in Empire- en Louis XVI-stijl met bijpassend meubilair en marmeren schouwen, vervangen door een meer ingetogen variant. De nog resterende achttiende-eeuwse buitenvleugel van kasteel Boxmeer werd zelfs door een zekere Franse priester Berthier ongeschikt geacht om dienst te kunnen doen als priesterseminarie. Deze chique buitenplaats vond de Fransman niet passen bij de nederigheid en armoede waarnaar kloosterlingen moesten streven. Uiteindelijk zou kasteel Boxmeer in 1896 door de komst van de zusters van Julie Postel als nog een religieuze functie krijgen en in gebruik worden genomen als klooster en ziekenhuis.

Biografie van een gebouw

Als gevolg van de hierboven geschetste ontwikkelingen ontstonden in de loop van de negentiende en twintigste eeuw gebouwen met een hybride karakter, waarin zowel het voormalige kasteel of de buitenplaats als de kenmerken van een klooster herkenbaar zijn. In deze versmelting van functies en betekenissen is de

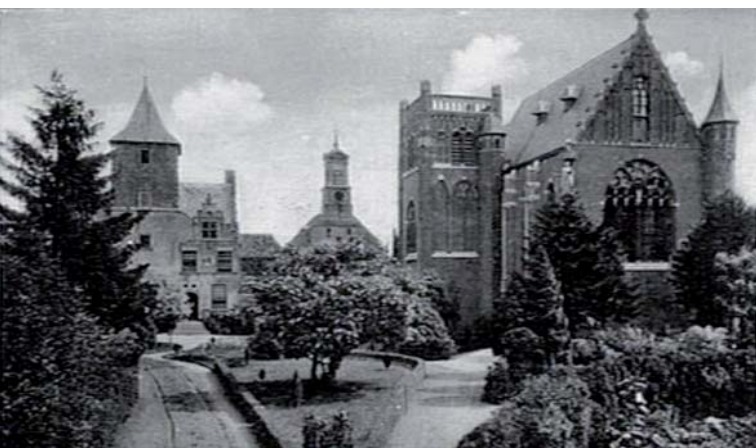


culturele biografie van het gebouw op bijzondere wijze zichtbaar. Niet alleen het fysieke gebouw kent een historische gelaagdheid in de vorm van de verschillende bebouwingslagen waaruit het is opgebouwd. Ook de betekenis van deze kloosterkastelen is als gevolg van de verschillende functieveranderingen gelaagd: van elitewoning met uiteenlopende functies tot onderkomen voor religieuzen. Het is juist deze historische gelaagdheid die de kloosterkastelen uniek maakt en die behouden zou moeten worden in het geval van de actuele herbestemmingsprocessen.

Helaas is hiervan niet altijd sprake. De herbestemming waar sinds 1960 veel van de kloosterkastelen mee te maken krijgen, vormt een bedreiging voor hun culturele biografie. Gebrek aan kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis van de kloosterkastelen zorgt ervoor dat erfgoedinstellingen, provincies, gemeenten, projectontwikkelaars en andere bij herbestemming betrokken instanties vaak vooral oog hebben voor wat wordt beschouwd als het oorspronkelijke kasteel of de buitenplaats. Het latere religieuze hergebruik wordt door hen nogal eens beoordeeld als een aantasting van de voormalige elitewoningen, die in veel gevallen een rijksmonumentale status hebben. Herbestemming van deze hybride kloostercomplexen is, zeker in het verleden, dan ook vaak benut om de later toegevoegde kloosterbebouwing te slopen. Vooral nieuwe (commerciële) eigenaren, gemeenten en lokale bewoners willen vaak het liefst het oorspronkelijke kasteel of de buitenplaats in ere herstellen. De vanuit esthetisch of bouwen kunsthistorisch oogpunt niet altijd even waardevolle religieuze bebouwingslaag past niet in hun romantische beeld van het kasteel of in zijn heroïsche verleden vol ridders en jonkvrouwen.

Het gevaar van sloop

Een redelijk bekend voorbeeld van rigoureuze sloop vond in 1988 plaats bij kloosterkasteel De Grote Ruwenberg. Nadat het gebouw in handen was gekomen van





een nieuwe commerciële eigenaar werd het door de religieuzen later bijgebouwde neogotische complex, bestaande uit verschillende internaatvleugels en een kapel, volledig gesloopt. De Grote Ruwenberg moest een conferentie- en opleidingscentrum worden en het interieur van het internaatcomplex zou te sterk verouderd zijn geweest om het te kunnen handhaven. De toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg gaf toestemming voor de sloop, zolang men maar van het beschermde kasteeltje afbleef. Wat de rest betreft kon de nieuwe eigenaar doen wat hij wilde: de neogotische vleugels waren immers niet beschermd. Bijzonder is dat De Grote Ruwenberg tegenwoordig opnieuw is omgeven door moderne nieuwbouw. Over de vraag of dit nu een verbetering is en in hoeverre sloop noodzakelijk was, kan worden gediscussieerd.

Dit voorbeeld is zeker niet het enige. Een actueler geval van dreigende sloop speelt zich af rond de herbestemming van kloosterkasteel Gemert. Daar wordt sinds 2007 hard gestreden voor een passende herbestemming die behoud van het kasteel en zijn omgeving garandeert. Maar ook hier bestaat weinig aandacht voor de cultuurhistorische waarde van de door de religieuzen toegevoegde gebouwen. Volgens een van de scenario's zou men ook hier van de huidige herbestemming gebruik willen maken om de ongunstig gesitueerde kapel op het voorplein te slopen en de verdwenen binnengracht weer te herstellen.

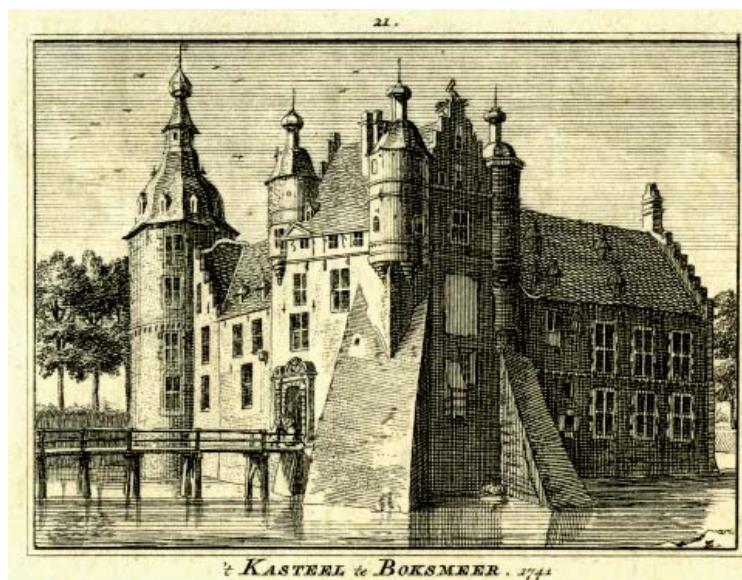
Sloop van de later toegevoegde religieuze bebouwing wordt nog eens vergemakkelijkt doordat deze gebouwen niet vallen onder het als rijksmonument beschermde kasteel of de buitenplaats. Bovendien voldeden de religieuze toevoegingen in het verleden vaak nog niet aan een van de eisen die worden gesteld aan een benoeming tot rijksmonument: dat een gebouw vijftig jaar of ouder moet zijn. En ook vanuit kunst- of bouwhistorisch oogpunt kwam deze bebouwingslaag niet voor bescherming in aanmerking. Ook andersoortige bescherming, als gemeentelijk monument, ontbreekt in veel gevallen. In de provincies Brabant en Limburg komen zodoende slechts twee kasteelkloosters voor waarbij de status als rijksmonument van toepassing is op het volledige complex, inclusief de

kloostergebouwen. Het gaat hier om Exaeten in Limburg en Mariënkroon (kasteel Onsenoort) in Brabant. Wellicht dat het aantal beschermde kloosterkastelen groeit nu de aandacht voor de jonge bouwkunst (1850-1940) toeneemt en de religieuze bebouwingslaag steeds vaker voldoet aan de leeftijdsgrens van vijftig jaar. Een verschuiving van een puur esthetische naar een meer cultuurhistorische waardering zou het behoud van kloosterkastelen nog voorspoediger doen verlopen.

Herbestemming op langere termijn

Uit bovenstaand verhaal blijkt dat het op dit moment zo populaire concept van herbestemming zeker geen nieuwe uitvinding is. De kloosterkastelen vormen een interessante casus voor een onderzoek naar de gevolgen van herbestemming op de lange termijn. In hoeverre was het religieuze hergebruik voor het voortbestaan van de kastelen en buitenplaatsen een zegen en in hoeverre was het een last? Dit is een lastig te beantwoorden vraag, aangezien we nooit zullen weten wat er met de elitewoningen zou zijn gebeurd wanneer deze niet door religieuzen waren betrokken. Wellicht was totale sloop of verval hen dan ten deel gevallen. Bovendien valt er een onderscheid te maken tussen het ongecontroleerde en ongestructureerde religieuze hergebruik van kastelen in de negentiende en twintigste eeuw en het procesmatige en gecontroleerde karakter van de huidige herbestemmingspraktijk. Behoud van het kasteel of de buitenplaats was voor de kloosterlingen geen doel op zich, maar werd ingegeven vanuit praktische overwegingen en de onmiddellijke behoefte aan onderdak. De huidige herbestemmingstendens heeft, als het goed is, juist wel uitdrukkelijk het behoud van een monument tot doel.

Dat dit behoud gepaard gaat met enige vernieuwing is niet te voorkomen. Een gebouw moet immers meestal worden aangepast, wil het geschikt zijn voor een nieuwe gebruiksfunctie. Dit zagen we al bij het religieuze hergebruik van kastelen en buitenplaatsen, waar





vernieuwing helaas synoniem was voor vaak ongunstig gesitueerde nieuwbouw, willekeurige aanpassingen van het interieur, het dempen van grachten en het verwijderen van andere karakteristieke elementen. Een dergelijke omgang met onze monumenten zouden we vandaag de dag moeten voorkomen. Behoud moet voorop staan en de daarvoor benodigde vernieuwing moet zich dan ook voegen naar het reeds aanwezige monument.

Dit betekent overigens ook dat sloop zoveel mogelijk moet worden vermeden. Hoewel de door religieuzen aan kastelen en buitenhuizen toegevoegde klooster-

.....

Linksboven: Kasteel Eckart is sinds kort in gebruik als hospice.

Bron: Wikipedia (user: Robert de Greef).

Linksonder: Kasteel Boxmeer. Gravure van Hendrik Spilman naar een tekening in 1741 van Jan de Beijer (ROC 1179). Uit: Het Verheerlykt Nederland, 1745-1774.

Boven: De gebouwen van klooster Mariënkroon bij kasteel Onsensoort. Foto auteur.

Rechts: Kloosterkasteel Exaeten, met rechts de kloostervleugel. Foto 1880-1890.

vleugels en kapellen achteraf niet altijd als esthetisch verantwoord kunnen worden beschouwd, zijn de verschillende bebouwingslagen van kasteel en klooster uiteindelijk toch met elkaar vergroeid geraakt. Juist in die historische gelaagdheid komt de culturele biografie van deze gebouwen tot uitdrukking. Iedere nieuwe bewoner en iedere nieuwe functieverandering, en de daarmee gepaard gaande vernieuwingen, voegen weer een nieuw hoofdstuk aan die culturele biografie toe. Rigoureuze sloop van een van de bebouwings- en betekenislagen betekent dat een van de hoofdstukken uit die biografie wordt geschrapt, bijvoorbeeld omdat dat hoofdstuk ons niet aanstaat. Van deze benadering van erfgoed moeten we af: een culturele biografie van een gebouw is immers voortdurend in ontwikkeling. Meer aandacht voor en waardering van de laatste hoofdstukken in de culturele biografie van kastelen en buitenplaatsen zou dan ook op zijn plaats zijn. ■



advertentie

Holland Mast®
 Vlaggen
 Masten
 Maatwerk
 Montage
 Verhuur

Tel : 0183-352008 / info@hollandmast.nl



RESTAUREREN?

door Annemieke Wielinga

Sinds 1952 komen (kunst)historici, architecten en kastelendeskundigen in de zomer bij elkaar op de prestigieuze Attingham Summer School. Het is een eer om uitgenodigd te worden deel te nemen aan het programma van drie weken lezingen, discussies en bezoeken, dat op verschillende plaatsen in het Verenigd Koninkrijk is gesitueerd. In 2009 was ik een van de buitenlandse genodigden. Een van de fundamentele discussies die de deelnemers voerden, was die over restauratie.

Annemieke Wielinga is
directeur van de NKS

Trust

In 1962 is de Attingham Trust opgericht, die speciale cursussen verzorgd voor diegenen die zich professioneel bezighouden met buitenplaatsen, de *country houses*, zowel het gebouw, de groene omgeving als ook de geschiedenis, het interieur en de objecten in de huizen. Ongeveer 25 *country houses*, ruïnes en kastelen werden bezocht en ongeveer 50 lezingen en introducties op een thema c.q. onderwerp aangehoord en uitgewerkt. Een belangrijk thema was de omgang met het interieur en restauratie. Middeleeuwse kastelen zijn spaarzaam gemeubileerd en in ieder geval is het huidige (vaak museale) interieur ervan zelden middeleeuws. De situatie van de latere huizen is totaal anders. Dat betekende dat, mede dankzij het grote aantal conservatoren onder de deelnemers, er heel veel gesproken en uitgelegd werd over restauratie en onderhoud van meubilair, stoffering, verlichting, tapijten. Veel discussie ontstond over restauratiebeleid, een discussie die vooral op scherp wordt gesteld als ook herbestemming een rol gaat spelen.

Uppark

Aanleiding voor de soms felle en emotionele discussies was het bezoek op een van de eerste dagen aan Uppark, een *country house* in Sussex, in het bezit van de National Trust. Dit huis dateert uit de late zeventiende eeuw en was in eigendom van Forde, Lord Grey of Werk, eerste Earl of Tankerville. Forde kreeg de titel van Willem III, de stadhouder-koning. Het huis bestaat uit een eenvoudige baksteenconstructie, met natuurstenen omlijstingen en een schilddak, geflankeerd door bediendenvleugels. In de achttiende eeuw werden de ramen vergroot. In 1812 kreeg het huis een nieuwe ingang, die werd uitgevoerd in Portlandsteen, een harde steensoort, die lijkt op graniet en vaak fraaie kleuringen laat zien. Portlandsteen is afkomstig van het gelijknamige schiereiland voor de Zuid-Engelse kust.



Brand!

In augustus 1989 brandde het huis voor een groot deel af. Alleen de vertrekken op de begane grond bleven grotendeels gespaard.

Brandweer en medewerkers van de National Trust, geholpen door vele vrijwilligers, verzamelden zoveel mogelijk spullen en materiaal van de bovenverdiepingen. Dit werd opgeslagen in afvalcontainers, in afwachting van mogelijk herstel.

Een felle discussie ontstond toen over de restauratie, een discussie die tot in het Engelse parlement werd gevoerd. De vraag was ten eerste of restauratie moest plaatsvinden, en zo ja, in welke mate? Diende de restauratie zich te beperken tot de begane grond, die nog voor een deel behouden was gebleven, of moesten ook de verloren gegane bovenverdiepingen in oude luister worden hersteld? En als voor die optie werd gekozen, ging het er dan om, die bovenverdiepingen in de oorspronkelijke staat te re-creëren, of mochten die een moderner uiterlijk krijgen? En op welke wijze dienden vervolgens die bovenverdiepingen gebruikt te worden? Na langdurige discussie, die alle gemoederen bezig hield, besloot de National Trust voor een totale restau-

.....

Linksboven: Uppark, voorzijde van het achttiende-eeuwse poppenhuis in Uppark House, geheel in Georgian stijl en met de originele inhoud.

Linksonder: Uppark, detail van een deurpost in de Salon waar oud en nieuw naast elkaar goed te zien is.

Rechtsboven: Uppark: het resultaat van bijzonder minutieus en zorgvuldig restaureren. De kroonluchter in de Red Drawing Room die geheel versplinterd was.

Onder: De voorzijde (zuid-oost) van het in 1989 vrijwel geheel door brand verwoeste, maar daarna volledig gerestaureerde Uppark. Foto zomer 2009.



ratie. Uppark zou worden hersteld in oorspronkelijke staat en dat gold ook voor het interieur. Met grote nauwkeurigheid werd gerestaureerd, tot in de details. Het bleek een uniek project. Dat lag er voor een deel aan dat hier een monument was gerestaureerd dat bijna geheel vernield en verdwenen was, maar ook omdat bij de uitvoering van de restauratie veel technische kennis werd opgedaan betreffende de wijze waarop de verschillende onderdelen konden worden gerepareerd, hersteld, of nieuw gemaakt.





Nederhemert

Nederland kent monumenten die op een bepaalde manier dezelfde discussie hebben opgeroepen. Min of meer herkenbaar is bijvoorbeeld het geval Nederhemert. Dit in Gelderland gelegen kasteel is deels gerestaureerd nadat het in de Tweede Wereldoorlog was gebombardeerd en grotendeels afbrandde. In de bijna halve eeuw erna stond het bloot aan weer en wind en was het slachtoffer van vandalisme. Ook hier laaide de discussie op over de toekomst van het gebouw. Nederhemert was tenslotte volledig tot een ruïne vervallen. De hele Nederlandse monumentenwereld bemoeide zich ermee. Uiteindelijk besloot, na veel wikken en wegen, de eigenaar, de Stichting Vrienden der Gelderse Kasteelen, om het Nederhemert, zoals zich dat aan het einde van de achttiende eeuw had ontwikkeld, als uitgangspunt te nemen met in achtneming van de consolidatie van de ruïne.

Door dat beginsel konden bepaalde originele bouwelementen worden gespaard. Mede bepalend voor de restauratie waren ook de vele bouwhistorische onderzoeken. Die hadden de verschillende bouwfasen van het kasteel duidelijk gemaakt.

Deze keuze is discutabel. Een standpunt kan zijn, dat het kasteel al teveel een ruïne was om tot herstel over te gaan. Zulke argumenten werden dan ook door tegenstanders naar voren gebracht, evenals dat in het geval van Uppark gebeurde.

Bij Nederhemert heeft men gekozen voor gedeeltelijk restaureren met hier en daar, met name ten behoeve van het hergebruik van het gebouw, duidelijk herkenbare moderne elementen. In Engeland koos men voor een volledige restauratie en een terugbrengen naar de situatie voor de brand.

Net als bij Uppark hield de restauratie van Nederhemert ook een leerproces in. Zo moest er onderzoek plaatsvinden naar het oorspronkelijke interieur, uitgezocht worden wat nog herstelbaar was en welke elementen terug konden worden gebracht en welke technische oplossingen er mogelijk waren voor problemen die bij de daadwerkelijke uitvoering aan het licht kwamen.

Hergebruik

De twee voorbeelden laten zien dat er verschillende keuzes mogelijk zijn. Die keuzes zijn onder andere af-

Links: Uppark, detail van de Print Room. Deze kamer, die wonderlijk genoeg grotendeels gespaard bleef, bevat op behang geplakte prenten. Dit 'knip- en plakwerk' was gedurende jaren een grote hobby van sommige dames en heren.

Onder: Uppark, detail van het pleisterwerken hoofd (wit op blauw) in de Dining Room.

Rechts: Brodsworth Hall, detail van een van de vertrekken in het souterrain. Het publiek krijgt inzicht in het restauratieproces.

Rechstonder: Brodsworth Hall Dining Room.



hankelijk van wat je met het gerestaureerde object wil. Uppark werd een museum, vrijwel dagelijks geopend voor het publiek en daar heeft men gekozen voor het herstel van een bepaald tijdsbeeld. Nederhemert wordt multifunctioneel gebruikt. Het heeft een kantoorfunctie en er worden ontvangsten georganiseerd. De keuze heeft ook te maken met wat er van de ruïne nog is overgebleven. Zo waren er bij Uppark nog resten van het interieur aanwezig, terwijl Nederhemert geheel was uitgebrand. De benedenverdieping van Uppark was grotendeels behouden gebleven, Nederhemert was als een holle kies.





Nostell Priory

De discussie werd nog eens verdiept door een bezoek aan Nostell Priory en Brodsworth Hall (resp. National Trust en English Heritage). Het eerste huis, gebouwd door de architect Robert Adam, kent een belangwekkend interieur dat is ontworpen door James Paine en Richard Chippendale.

Moet een interieur geheel worden aangepakt en vernieuwd waar geen oude elementen meer aanwezig zijn, of is het zaak alleen zorgvuldig in stand te houden wat nog uit het verleden aanwezig is en verder geen aanvullingen meer te plegen? Deze discussie werd gevoerd naar aanleiding van hoe, na een grote brand in 1980, de Breakfast Room (die geheel in de as werd gelegd) en een aantal kamers ernaast (die grote schade opliepen) door de National Trust werden gerestaureerd.

In Nostell Priory heeft de National Trust dus gekozen voor herstel op basis van de achttiende-eeuwse situatie, waarmee min of meer dezelfde weg is ingeslagen als bij Uppark.

Tijdens het bezoek aan Brodsworth Hall onstond er onder de conservatoren-cursisten een ontevreden gemor. Bij dit huis is gekozen om zo veel mogelijk stadia van restauratie te laten zien. Dat betekent soms ook een vervallen muur of afgebladderd behang. Hier probeert men een balans te vinden tussen restauratie en het stabiliseren van het origineel. Een flink aantal conservatoren kon zich niet in deze keuze vinden, terwijl mij, als medieavist, de kale muren die her en der zichtbaar waren, bijzonder aanspraken omdat ook op die wijze de bouwsporen goed zichtbaar waren.

Richtingenstrijd

Daaruit bleek al dat er verschillende overtuigingen leefden. Het was boeiend om de discussie van de cursisten te volgen en uiteraard zelf een bijdrage te leveren. Opvallend was dat er een tweedeling ontstond tussen rekkelijken (meestal de generalisten zoals ik, en een aantal architecten) en preciezen (meestal de conservatoren). Deze tweedeling in denken over restaureren en in welke mate, bleef gedurende deze drie weken een centraal gegeven. Het was een vruchtbaar onderdeel van de cursus, waarbij in ieder geval door een aantal deelnemers, nieuwe, andere inzichten niet direct wer-

den verworpen, maar reden werden om over na te denken. Zo herinner ik mij een discussie bij de voormalige stalcomplexen van Hardwick Hall, die op de nominatie staan om omgevormd te worden tot publieksontvangsruimtes. Een aantal cursisten, waaronder ik, was van mening dat een stalcomplex een belangrijk onderdeel vormde van het kasteelleven. Dat maakt het de moeite waar om het te restaureren. Het zou niet moeten worden tot een commercieel bijgebouw. Anderen vonden dat juist een prachtige oplossing, vooral ook omdat het stalcomplex behoorlijk vervallen was. Bij iedere partij groeide uiteindelijk begrip voor het andere standpunt, maar de meningen werden niet herzien.

Deze drie weken Attingham waren een opeenstapeling van contrasten en overeenkomsten, waarbij duidelijk werd dat ook in het Verenigd Koninkrijk het gaat om een goed evenwicht tussen beheer en behoud en het vinden van voldoende fondsen. Het gegeven dat ook bij onze westerburen het monument onder druk staat, was enerzijds een geruststelling, anderzijds ook een leermoment. In een volgend Kasteelkatern zal ik onder meer de relatie met het publiek in Groot-Brittannië en Nederland vergelijken. ■





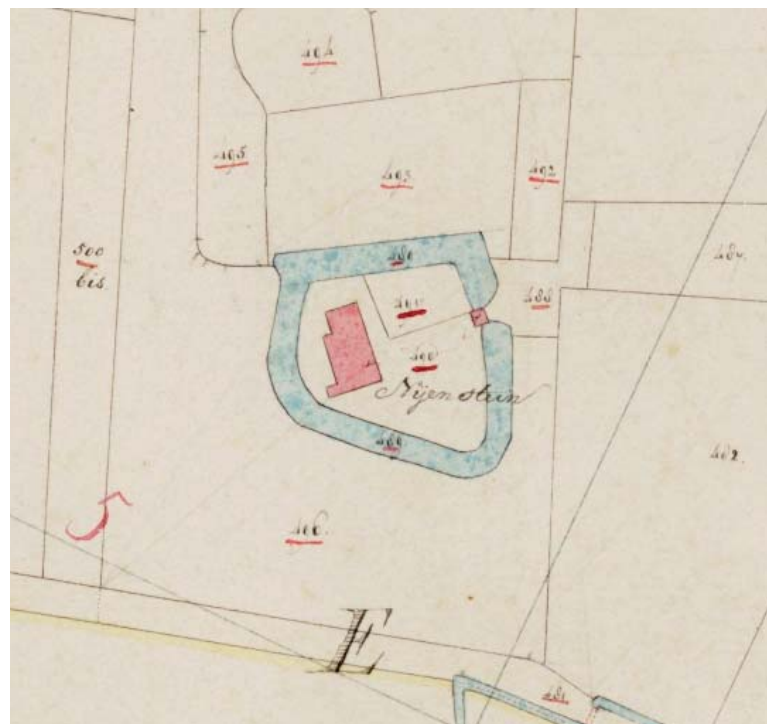
De Stichting Kastelenlexicon Nederland, sinds 1 januari 2009 onderdeel van de Nederlandse Kastelenstichting, bouwt al jaren aan een databank waarin alle gegevens betreffende de Nederlandse kastelen zullen zijn opgenomen. Deze gegevens zullen straks toegankelijk worden gemaakt voor wetenschappers, beleidsmakers en belangstellenden. Er wordt per kasteel zoveel mogelijk informatie verzameld, zowel uit literatuur, foto- en kaartmateriaal, archeologische gegevens, bouwhistorische en landschappelijke overblijfselen. Dat is monnikenwerk. Bij die zoektocht naar kastelen komen verrassende zaken aan het licht. Kasteelkatern zal de komende tijd in ieder nummer telkens daarover berichten. Dit keer kadastrale minuutplans over Google Earth-foto's.

Maartje Verhoeckx doet bij de NKS onderzoek t.b.v. de SKLN

Het vaststellen van de exacte locatie van het middeleeuwse kasteel is een belangrijk onderdeel van het onderzoek voor het Kastelenlexicon. Hierbij wordt niet alleen gekeken naar de plek van het huidige huis, maar naar de gehele kasteelplaats. Een kasteelplaats is 'een geografische ruimte waar ooit een kasteel, met bijgebouwen, huizen, singels, grachten en voorburchten heeft gestaan.' Lang niet altijd is het huidige huis het oorspronkelijke gebouw, soms is er niets meer over dan de kasteelplaats en is het gebouw al lang geleden afgebroken.

Om de plek van het middeleeuwse kasteel te kunnen bepalen, maken we onder meer gebruik van de kadastrale minuutplans, tegenwoordig beschikbaar op de website 'www.watwaswaar.nl'. Deze geven een gedetailleerd beeld van de toestand aan het begin van de negentiende eeuw (1811-1832). Nu zijn deze kaarten met grote zorgvuldigheid tot stand gekomen, maar de techniek van die tijd was niet volmaakt. De opmeter begon vanuit een bepaald punt te werken en naarmate hij verder van dat punt geraakte, nam de onnauwkeurigheid toe. Met name aan de randen van de deelkaarten kan daarom enige ruis zijn ontstaan, wat vooral duidelijk wordt als kaarten naast elkaar worden gelegd. Niet altijd passen ze precies aan elkaar.

Naast het eerste kadaster gebruiken we Google Earth. Die geeft aan de hand van satellietfoto's de huidige situatie gedetailleerd weer. Met behulp van een beeldbewerkingsprogramma wordt de kadasterkaart 'doorzichtig' gemaakt. De schaal en de noordpunt van de kaart worden aangepast aan de satellietfoto en dan kunnen beide kaarten over elkaar heen worden gelegd. Het resultaat is dan veelal opmerkelijk: veel grenslijnen van percelen en straten zijn nog hetzelfde als ±200 jaar geleden en ineens is heel duidelijk te zien waar het kasteel gestaan heeft.



Afb. 1 (**linksboven**): kadastrale minuut Te Vliet.

Afb. 2 (**linksonder**): kadastrale minuut Nijenstein.

Rechts van boven naar beneden:

Afb. 3 : Nijenstein en omgeving vanuit Google Earth.

Afb. 4 : Idem, met ingetekend de kadastrale minuut.

Afb. 5 : Te Vliet en omgeving vanuit Google Earth.

Afb. 6 : Idem, met ingetekend de kadastrale minuut.

Aan de hand van de bovengenoemde bronnen zullen twee voorbeelden gegeven worden van kasteelplaatsen in de provincie Utrecht, waarbij de huidige situatie geen bouwwerk of gracht meer aanwezig is en op deze manier de plaats toch exact kon worden bepaald.

Nijenstein bij Hagenstein

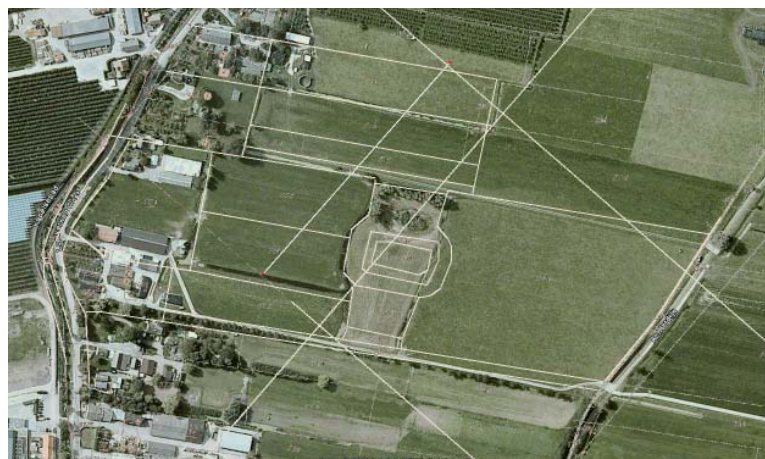
Op de kadastrale minuut zijn de gracht en behuizing nog te zien (afb. 2). De satellietfoto biedt geen houvast, want in het huidige terrein zijn geen fysieke overblijfselen van het kasteel meer te ontdekken (afb. 3). Toch, wanneer we de kaarten over elkaar heen leggen, zijn de vormen van de om het kasteel liggende percelen nog in overeenstemming met nu. Daarmee kan de exacte kasteelplaats met gemak worden vastgesteld (afb. 4).

Hofstede te Vliet bij Lopikerkapel

De kadastrale minuut geeft een ovaalvormig omgracht terrein weer, waar in 1832 al geen behuizing meer op stond (afb. 1). Vanuit de lucht is op de satellietfoto middenin de weilanden een ovaalvormig, begroeid terrein te zien, dat ook afwijkend is qua hoogte (afb. 5). De restanten van een gracht zien er vaak zo uit vanuit de lucht. Vandaar dat in eerste instantie dit als locatie voor de kasteelplaats werd aangezien. Met het plaatsen van de kaart over de satellietfoto bleek, opnieuw door de duidelijke aansluiting van de oude lijnen met de huidige percelen, deze plaatsbepaling onjuist. Het kasteelterrein bevindt zich in werkelijkheid direct onder het ovaalvormige, begroeide gebied (afb. 6). Door de beschikbaarheid van de historische bronnen via internet, in combinatie met de huidige gegevens en technieken, kunnen we onze kennis van de historische overblijfselen in het huidige landschap steeds meer verdiepen. Hoe exacter de locatie van kasteelplaatsen bekend is, hoe beter toegesneden de bescherming van deze archeologische en bouwhistorische resten kan zijn. ■

Literatuur

- Olde Meierink, B., F. Vogelzang, 2010, *Een toekomst voor een verdwenen verleden. Kasteelplaatsen in de provincie Utrecht. Rapportenreeks 3*, NKS.



BEDREIGDE KASTELEN

Bedreigde biotopen: casestudie Arcen

Als we spreken over bedreigde kastelen is het niet altijd het gebouw zelf dat bedoeld wordt. Helaas moeten we constateren dat hand over hand de directe omgeving het gevaar loopt te verdwijnen, waardoor ook het monument zelf aangetast kan worden. Dat geldt zeker als die directe omgeving een historische gegroeid geheel vormt met het monument. We spreken hier van de kasteelbiotoop. Dit is de natuurlijke ruimte rondom het kasteel of de historische buitenplaats. Deze groene, vaak historische ruimte, die als een tweede huid om het kasteel en de buitenplaats ligt, dreigt te verdwijnen door inbreiding en uitbreiding van steden, industrieterreinen, en infrastructurele wijzigingen.

Aan de bedreigingen van de kasteelbiotoop was het afscheidssymposium van vice-voorzitter van de NKS, mr W.W. de Nijs Bik, gewijd. Hij maakte zich al langer zorgen over dit verschijnsel. Een verslag van dit symposium vindt u in Kasteelkatern nr 27.

De zwakke positie van de kasteelbiotoop is zorgwekkend. Is het voor de molen, een oerhollands fenomeen, inmiddels algemeen geaccepteerd dat in een straal van 400 m rond een molen de omgeving niet zomaar bebouwd mag worden, het kasteel en de buitenplaats moeten daar nog op wachten.

De aantasting van de kasteelbiotoop is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar bij kasteel Huys ten Donck te Ridderkerk. Er zijn plannen voor de bouw van torenhoge kantoorgebouwen in de directe omgeving van het kasteel. Niet alleen nieuwbouw vormt een gevaar, ook infrastructurele aanpassingen kunnen dat doen. De toekomstige nieuwe rondweg rond Parkstad vormt een bedreiging voor kasteel Amstenrade en de mogelijke uitbreiding van de A4 rond Den Haag is voor een aantal kleinere buitenplaatsen daar een ongunstige ontwikkeling.

Toch groeit het bewustzijn van de historische waarde van de historische omgeving van het kasteel. De provincie Zuid-Holland heeft onlangs, als uitvloeisel van het themajaar van de historische landgoederen in die provincie in 2008 (in navolging van het Jaar van het Kasteel door de NKS in 2005 georganiseerd) onlangs in de provinciale verordening de kasteelbiotoop laten verankeren. Dat is noodzakelijk ook, want voor veel kastelen komt het te laat. Niet alleen Huis ten Donck, maar

meer biotopen van kastelen die in deze rubriek zijn behandeld zijn intussen ingrijpend aangetast: Bouvigne, Kippenburg, Amstenrade, Hartenkamp, Brederode etc.

Kasteel Arcen

Een volgend kasteel kan waarschijnlijk aan deze lijst worden toegevoegd: kasteel Arcen. De gemeente Arcen, sinds 1 januari 2010 ingedeeld bij de gemeente Venlo, heeft toegestemd in het bouwen van een multifunctioneel cultureel gebouw, direct tegenover het kasteel.

Dit kasteel is niet het eerste dat in Arcen stond. In 1375 wordt het Aldt Huys in de bronnen genoemd. Zijn opvolger is het een stukje verderop gelegen Hyys den Kamp, dat we nu, zij het in enigszins gewijzigde vorm, kennen als kasteel Arcen.

Dit nieuwe kasteel, ook wel het Nijenhuis genoemd, ligt ten zuidoosten van het dorp. Het oudere kasteel lag ten noorden daarvan. Het Nijenhuis werd gebouwd door Reiner van Gelre, een bastaard uit het geslacht van de hertogen van Gelre, in het begin van de zestiende eeuw. Hij was getrouwd met Aleid van Nydeggen, een dochter van Wijnand Schenck van Nydeggen. Op de grond die zij erfde, bouwde Reiner het nieuwe kasteel van Arcen, het Nijenhuis, dat ook wel de naam Huys den Kamp kreeg, genoemd naar het stuk grond waarop het stond. Het door Reiner gebouwde kasteel werd in 1646 verwoest tijdens de belegering van Venlo. De herbouw van de bijgebouwen begon al vrij snel daarna en na 1661 begon men aan de herbouw van het kasteel. In 1779 verkocht Julius August Otto van Gelder het kasteel aan de familie Von Wijmar tot Kirchberg. Deze familie verkocht het weer door aan Max Paul Hubert graaf Wolff-Metternich in 1876. Uiteindelijk werd het in het begin van de twintigste eeuw in gebruik genomen door de kunstschilder Deusser, afkomstig uit Keulen. Pas in 1986 werd met een grondige restauratie begonnen alsmede een reconstructie van de tuinen,

Een sterk werk

Het was van meet af aan de bedoeling dat kasteel Arcen een sterk bolwerk zou worden. Opgravingen hebben uitgewezen dat het voorzien was van sterke wallen en muren. Het kasteel bestond uit een zware ronde toren, een hoofdvleugel aan de westzijde, een lagere zijvleugel en een ommuurd voorplein. In het midden van de zeventiende eeuw was het nog steeds een belangrijke sterkte die een rol speelde op militair gebied. Het is veelbetekenend dat Frederik Hendrik in 1646 het nodig achtte het kasteel te verwoesten.

Twee jaar later werd de Vrede van Münster gesloten, maar het bleef onrustig in deze streken. Daarom begon

Marcelis van Gelder met de herbouw van het kasteel. Als eerste werd de U-vormige voorburcht aangepakt. Gezien het feit dat er nog vijandelikheden konden worden verwacht, hield hij bij de herbouw rekening met militaire acties. Schietgaten in de voorburcht wijzen daarop. Marcelis overleed in 1656 en daarmee kwam er tijdelijk een einde aan het herstel van het kasteel. Het kasteel is later in de zeventiende eeuw verder afgebouwd en kreeg toen zijn huidige vorm: Een middeleeuwse en twee naar voren springende zijvleugels. In de loop van die eeuw en de volgende is veel aan het kasteel gebouwd en verbouwd. In de jaren erna kwam het kasteel uiteindelijk in handen van de familie Wolff-Metternich om vervolgens in 1795 in handen te vallen van de Fransen.

Het kasteel is heel lang bewoond gebleven, tot en met de Tweede Wereldoorlog. De toenmalige eigenaar, de Duitse hoogleraar en kunstschilder Deusser, heeft ervoor gezorgd dat het kasteel in de oorlog intact bleef, al heeft het gebouw onder de oorlogshandeling te lijden

.....

Buitenzijde Arcen, foto januari 2010.

Bron: Wikipedia Commons (user: Quistnix).

gehad. Zijn dochter richtte in 1972 ter bescherming van het kasteel en de inboedel een stichting op waardoor het geheel behouden werd. In 1976 werd het overgedaan aan het Limburgs Landschap. Pas in 1983, toen er voldoende geld beschikbaar was, kon gedacht worden aan een restauratie van het zwaar verwaarloosde kasteel inclusief de tuinen (1986-1988).

Kasteel Arcen is een van de veelbezochte kastelen in ons land en biedt de bezoeker vele mogelijkheden. Dat hiermee de oorspronkelijke sfeer van bewoning voor een deel teloor is gegaan, valt te betreuren. In ieder geval is het kasteel zelf behouden gebleven. Maar nu wordt het opnieuw bedreigd. Niet zozeer het complex zelf, maar de directe omgeving, de biotoop dreigt te worden aangetast. De gemeente Arcen heeft een drietal jaren terug het idee opgevat om voor het dorp een MFA te bouwen : een multifunctioneel dorpsgebouw dat direct tegenover de entree van het kasteel moet komen, op een nu nog leeg, parkachtige terrein. Een basisschool, een sportaccommodatie een cultureel centrum zullen erin worden ondergebracht. Alternatieven waren volgens de gemeente duurder en niet goed inpasbaar.

De procedure beziend, blijkt dat de gemeente Arcen de welstandscommissie van de provincie heel laat



over de plannen heeft ingelicht. Dat geeft ze zelf toe. Deze commissie heeft tot twee maal toe de plannen terugverwezen omdat zij vond dat het gebouw te groot, te modern en niet passend was in de kleinschalige dorpse omgeving. Bij de derde maal heeft zij maar toegegeven, wat misschien te maken heeft met de samenvoeging van Arcen met Venlo.

Naast het feit dat het nieuwe gebouw in de omgeving niet passend is, wordt door de gemeente en door de commissie over het hoofd gezien, dat in de nabijheid van de geplande locatie een monument ligt dat beschermd is. Het monument is beschermd, maar de aantasting van de biotoop betekent dit feitelijk ook een aantasting van het monument zelf. Een prachtig kasteel met historische omgeving verliest straks zijn sfeer en uitstraling door de nabijheid van een groot, nieuw gebouw. Helaas is Limburg nog niet zover als Zuid-Holland en valt de biotoop nog niet onder de be-

scherming. Zo dreigt het gevaar dat het historisch dorpsaanzicht dat tevens het uitzicht is voor kasteel Arcen, wordt verkleind. En daarmee gaat ook de historische waarde verloren van kasteel Arcen en het dorp Arcen, het enige nog bestaande versterkte dorp in Nederland.

De NKS heeft de gemeente Venlo onlangs een brief gezonden waarin de stichting haar grote bezorgdheid uit over de voorliggende plannen.

Omdat de procedure al in een laat stadium verkeert, kan de NKS helaas geen zienswijzen en bezwaren meer indienen. Hieruit blijkt hoe belangrijk het is om bedreigingen van kastelen zo snel mogelijk bij de NKS te melden. Dan kan er adequaat actie worden ondernomen. Het belang van kasteel Arcen als monument is echter groot, mede omdat de aantasting van de biotoop te vaak voor komt. Daarom heeft de NKS toch een reactie naar de gemeente gestuurd. ■

TEXTIELBARON EN KASTEELHEER

In 2008 verscheen een vuistdikke biografie van de Twentse ondernemer Jan van Heek, telg uit een textielgeslacht uit Enschede. Jan, geboren in 1873, kreeg het ondernemerschap met de paplepel ingegoten. Al in de achttiende eeuw waren de Van Heeks naar Twente gekomen en hadden daar een bloeiend textielbedrijf opgebouwd. In de stad Enschede had de familie een groot huis, maar net als andere textielbaronnen kocht de familie buitenplaatsen en lieten villa's in het groen bouwen. Voorvader Helmich van Heek had het Hof te Boekelo gekocht, later kochten de Van Heeks het nabijgelegen buiten 't Stoot, waar ook Jan vele vakanties doorbracht. Jan hield van reizen en maakte vele tochten de wereld over, gewapend met een schetsboek. Een zware ziekte in Calcutta deed hem op de rand van de dood balanceren. Hij kreeg oog voor de diepere dingen in het leven, voor kunst en schoonheid. Vooral de Middeleeuwen waren zijn voorliefde en toen hij - inmiddels in de voetsporen van zijn familie in Enschede fabrikant geworden - vernam dat het middeleeuwse Huis Bergh te koop stond, toonde hij grote belangstelling. Het eerste bezoek aan het vervallen slot was geen succes, maar een tweede rondleiding in betere weersomstandigheden trok hem over de streep. Voor ruim 800.000 rijksmark kocht hij Huis Bergh van de Hohenzollerns. Met het kasteel kocht hij ook een groot landgoed, waarop twee walburchten, onder meer die van Montferland, waren gelegen. Huis Bergh was behoorlijk vervallen, dus een jarenlange restauratie was noodzakelijk. Er waren ook positieve verrassingen: tijdens een onderzoekstocht door de archiefteurs van

Hoofdgebouw Arcen, foto januari 2010.
Bron: Wikipedia Commons (user: Quistrix).

Annemieke Wielinga is
directeur van de NKS





het kasteel, in 1912, vond Jan van Heek een dik pakket doeken, die zwaar beschadigd waren. Bij het voorzichtig uitpakken bleken dit middeleeuwse portretten van koning Filips IV van Spanje en zijn gemalinnen te zijn. Na verwijdering van alle spinrag bleek er ook een doek van prins Maurits op de zolder te liggen. Na zorgvuldige behandeling gingen ze de kern uitmaken van een collectie kunstwerken, die Jan de decennia daarna bij elkaar bracht. Zo kocht hij in 1919 de kunstverzameling van Friedrich Wilhelm Mengelberg aan, waarmee hij in één keer 91 religieuze schilderstukken, 55 sculpturen en tientallen andere kunstwerken naar Huis Bergh kon verschepen.

Het uitbreiden van de kunstcollectie ging gestaag, al ging het met de textiel minder goed. De crisis van de jaren dertig sloeg ook in Twente hard toe. Aanvaringen met de vakbonden maakten Van Heek duidelijk, dat de communisten en socialisten zijn grote vijanden waren. Hij juichte de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland aanvankelijk dan ook toe, omdat deze beweging het communisme als hun grote vijand beschouwde. Het groeiend antisemitisme echter stuitte hem steeds meer tegen de borst. In 1938 maakte de familie een reis door Egypte en moest daar vernemen, dat een grote brand in Huis Bergh had gewoed. Gelukkig was lang niet alles verloren gegaan,

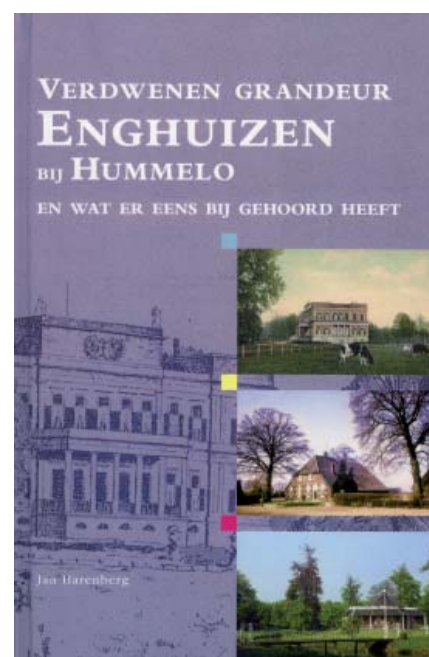
maar een grootscheepse restauratie was noodzakelijk. Ook archeologisch onderzoek maakte daar deel van uit. De Tweede Wereldoorlog maakte de uitvoering onzeker, omdat Van Heek geen zin had om het huis te herstellen als er vervolgens Duitse soldaten ingekwartierd zouden worden. Inmiddels had Van Heek het initiatief genomen om flinke bedragen in te zamelen om joodse onderduikers te ondersteunen. Het huis 't Roessingh van de Van Heeks werd in 1944 door de Duitsers gevorderd. Gevechten en bombardementen vonden plaats rondom Huis Bergh, waarvan de kunstcollectie veilig elders was ondergebracht. In het kasteel waren diverse keren ongenode Wehrmachtonderdelen te gast geweest, terwijl vaak tegelijkertijd in het kasteel vluchtelingen van elders uit Nederland onderdak vonden. Het kasteel kwam de oorlog vrij ongeschonden door, het landgoed lag er minder goed bij. Het boek is een biografie en niet direct een kasteelstudie. Toch geeft het een mooi inzicht in een aspect van de kastelenkunde: de beleving van kastelen. De rijke Twentse ondernemers hadden behoefte om hun status te tonen in hun woonhuizen, en om de door hun eigen fabrieken stinkende stadslucht te ontvluchten, bouwden of kochten ze die in het omringende groen. Bij Jan van Heek kwam daar een voorliefde voor de Middeleeuwen bij, waardoor hij gegrepen werd door het aloude Huis Bergh. Daar kon hij niet alleen in stijl wonen, maar ook zijn grote en groeiende collectie middeleeuwse kunst passend onderbrengen. Dat de liefde van Van Heek voor kastelen verder ging dan het bezit van een statussymbool laat ook zijn inspanningen voor de ruïne van Doornenburg en kasteel Hernen zien.

Wim H. Nijhof,
J.H. van Heek (1873 - 1957).
Kunst, katoen en kastelen.
Zwolle, 2008.
ISBN 978 90 400 8555 0

BOEKEN

J. Harenberg,
Verdwenen grandeur.
Enghuizen bij Hummelo en wat er eens bij gehoord heeft.
(Alphen aan den Rijn 2009).
ISBN 978 90 6469 850 7

Tussen Doesburg en Doetinchem liggen de muurresten van de havezate Enghuizen. Dit is niet het middeleeuwse versterkte huis, dat al aan het begin van de veertiende eeuw in de bronnen voorkomt. In 1835 werd een nieuw, vierkant huis gebouwd door de familie Van Heeckeren, die ook een prachtig park liet aanleggen. Dit huis, dat in de Tweede Wereldoorlog door een bombardement gedeeltelijk uitbrandde en vlak daarna werd afgebroken, was de opvolger van een achttiende-eeuws huis, waarvan Jan de Beyer in 1743 een tekening maakte. Dit huis lag niet op de plek van de middeleeuwse voorganger, maar veel weten we niet over de vroege geschiedenis. De Van Heeckerens bezaten het goed al in de vijftiende eeuw, maar de tak die het

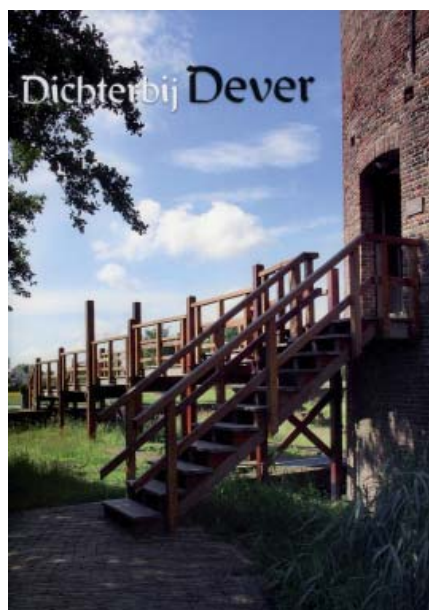


huis bewoonde ging zich Van Voorst noemen. Het huis ging via erfopvolging over naar andere families, totdat de Van Heeckerens in de zeventiende eeuw opnieuw het huis bewoonden. Het boekje is informatief, maar is stilistisch geen hoogtepunt. Een groot aantal interieurfoto's laten zien hoe de familie het huis bewoonde: helaas zijn de foto's niet gedateerd en zijn de bijschriften weinig informatief. Ook de kwaliteit is beneden de maat.

J.C. van Os en E.M. Olivier,
Dichterbij Dever.

Selectie uit tien jaren Dever Bulletin (2000-2009) betreffende Dever en zijn directe omgeving.
Alphen aan den Rijn 2009.

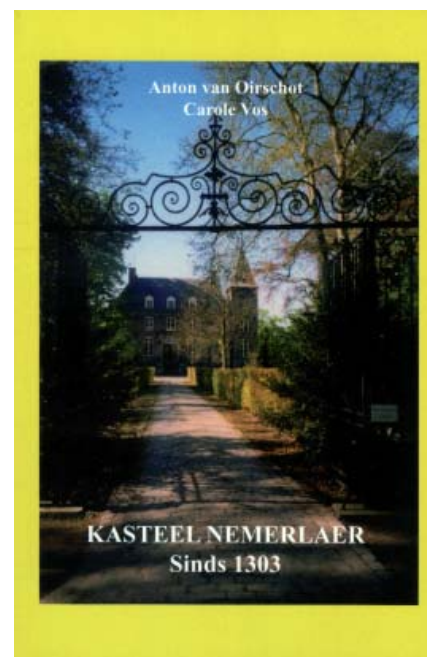
Deze bundel is precies wat de titel belooft, een verzameling artikelen



die eerder zijn gepubliceerd. Er zitten zeker belangrijke bijdragen tussen, maar de redactie heeft niet getracht de oorspronkelijke publicaties te bewerken om ze meer op elkaar te laten aansluiten. Een van de artikelen behandelt de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor Dever. Het huis had niet te lijden gehad van de oorlogshandelingen, maar omdat de familie die eigenaar was inmiddels Duits was geworden, werd het kasteel door de Nederlandse Staat geconfisqueerd. Het lukte de eigenaar niet, ondanks aantoonbare relaties met het Oranjestad, om 'ontvrijd' te worden. Andere artikelen beschrijven de archeologische onderzoeken die rond Dever hebben plaatsgehad, Dever op schilderijen en de flora en fauna rond het huis.

A. van Oirschot en C. Vos,
Kasteel Nemerlaer sinds 1903.
Haaren 2009
ISBN 978 90 8891 007 4

Ook kasteel Nemerlaer in Noord-Brabant heeft niet zozeer geleden onder oorlogsgeweld als wel onder een vreemd testament van de laatste baron. Deze Donatus van den Bogaerde van Terbrugge overleed in 1895 en bepaalde dat de kastelen Nemerlaer en Heeswijk na zijn dood 70 jaar onbewoond dienden te blijven en dat niets van de inboedel mocht worden verkocht. Zo wenste hij de grote verzameling antiek en kunst in de huizen te behouden. De familie vocht



het testament aan, met als gevolg dat een flink deel van de schilderijen en meubels naar veilingen verdween. Het leegstaan was funest voor kasteel Nemerlaer, bovendien werden in het huis in de Eerste Wereldoorlog zowel Belgische vluchtelingen als soldaten gehuisvest, die zich niet onthielden de drankvoorraad uit de kelder te stelen. Het verwaarloosde huis werd in 1964 verkocht aan het Brabants Landschap, dat het onder meer verhuurde aan een antiekhandel. Een onzorgvuldig geblust binnenbrandje legde vervolgens het gehele interieur in de as. Lange jaren van wederopbouw volgden. Tenslotte werd Nemerlaer een cultureel centrum, waar vele bekende artiesten hun eerste optredens verzorgden.